

Л. А. Митрофанова-Керсанова

аспірант,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної та експериментальної психології

ОНТОГЕНЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ

Сучасні дослідження психологічного захисту включають різноманітні, іноді протилежні підходи до розуміння та вивчення означеного феномену. Найбільш суттєвий вклад в розвиток теорії та практики означеного питання створює онтогенетичний підхід, який дозволяє дослідити витоки психологічного захисту у різних категорій досліджуваних.

Ключові слова: індивідуальний розвиток, захисні механізми, універсальна проблема адаптації.

Прямим виразником ідеї онтогенетичної доцільності психологічного захисту є Г. Фрейд, яка визнає за ним вирішальну роль не тільки в онто-, але і в антропогенезі [5]. Процес індивідуального розвитку особистості психоаналіз розглядає як перехід від принципу задоволення до принципу реальності. Становлення принципу реальності, з одного боку, і розвиток когнітивних процесів, з іншого, робить можливим включення механізмів наслідування, ідентифікації, інтроєкції — необхідних попередніх умов для подальшого вступу до соціального співтовариства дорослих. Дитина десоціальна, поки нею володіють інстинкти та імпульси. Психологічний захист — це шлях до її соціалізації. Між процесами розвитку і захисними процесами Г. Фрейд не бачить ніякої суперечності. Навпаки, організація захисного процесу розглядається нею як важлива і необхідна складова частина розвитку «Я», процес якого полягає в придбанні все більш досконалих способів захисту від зовнішніх та внутрішніх конфліктів. Тим самим знижується до меж толерантності рівень тривожності, зникає суб'єктивне відчуття дискомфорту, що перешкоджає процесу адаптації.

Не така однозначна позиція Л. Р. Гребеннікова [3]. З одного боку, він підкреслює, що онтогенетично захисні механізми розвиваються для підтримки стабільності образу «Я» у випадку, якщо якась з його складових знаходиться під загрозою або дві з них чи більше ризикують опинитися в суперечності між собою. При цьому як складові образу «Я» виступають наступні усвідомлені і неусвідомлені установки: Я — захищений, такий, що знаходиться в безпеці, благополучний, здоровий, безсмертний; Я — самостійний, незалежний, вільний, в чомусь, що перевершує всіх інших; Я — розумний, компетентний, контролюючий ситуацію; Я — красивий, коханий, чарівний.

Це положення не є новим і підтверджується численними прикладами. Так, неможливість в якійсь ситуації бути одночасно незалежним і улюбле-

ним часто примушує людину не тільки робити вибір, але і обґрунтовувати його за допомогою раціоналізації або «боротися» з необхідністю вибирати за допомогою регресії. З іншого боку, Л. Р. Гребенніков доводить, що механізми захисту в більшості своїй є продуктами конфліктів раннього онтогенезу. Залежно від інтенсивності цих конфліктів (інтенсивності дії і відповідної психічної адаптації), механізми захисту можуть бути примітивнішими або складнішими, більш автоматичними або більш усвідомленими, більш-менш інтенсивними і адекватними суспільно заданим стандартам поведінки. Оскільки сам автор розглядає конфлікт з діалектичних позицій, мабуть, і формування психологічного захисту в його концепції можна розуміти як природний процес.

А. Адлер, Дж. Боулбі, В. В. Столін та інші автори вбачають в захисних механізмах ознаку порушеного, неефективного розвитку особистості.

Розвиток однієї або декількох стратегій психологічного захисту як способу долання відчуття неповноцінності пов'язаний, на думку А. Адлера, з перенесеними в ранньому дитинстві фізичними стражданнями, надмірною опікою або відвертанням. Для В. В. Століна джерелом захисних процесів особистості є схильність до невірної інтерпретації своїх мотивів. Розвиток різновидів захисних механізмів у психоаналізі пов'язується з виникненням в онтогенезі різних типів тривоги. П. Куттер пов'язує формування захисних механізмів із спробою дитини долати архаїчний, примітивний страх, який супроводжує розвиток кожної дитини і виявляється в типових для дітей фобіях темноти, самоти, привидів та ін.

В період дитинства організм має мінімальні засоби захисту від несприятливих емоційних переживань і неприємних і небезпечних стимулів зовнішнього середовища. Все, що може зробити немовля, — це дати сигнал небезпеки, який кличе на допомогу, яка повинна прийти із зовнішнього світу. Навряд чи в цьому віці можна говорити про утворення і фіксацію конкретних захисних механізмів. Швидше мова йде про відповідні передумови, поява яких залежатиме від того, отримує дитина допомогу у відповідь на свій заклик чи ні. У разі відсутності допомоги ззовні виникає базальна тривога (К. Хорні), базове недовір'я (Е. Еріксон) або перманентна депресія (Р. Плутчик), які можна розглядати як основу для утворення групи механізмів захисту, пов'язаних з фрустрацією загальної потреби індивіда в афіліації і безпеці.

Після розвитку наочно-образних уявлень і здатності рухатися, як захисний засіб використовується уникнення зовні небезпечних стимулів. Поки це лише фізичне уникнення, але пізніше на його основі розвивається уникнення психологічне. У перший рік життя дитини ще не формуються власне психологічні захисти. Мова йде лише про зародження передумов до появи тих або інших захисних механізмів надалі. Саме тому даний період Г. Фрейд називає передстадією захисту. Другий рік життя дитини Г. Фрейд пов'язує з її здатністю робити перші спроби виділення себе з навколишнього світу. На третьому році життя «Я» і «Воно» остаточно встановлюють дистанцію, тобто дитина набуває понять забороненого і дозволеного, доброго і поганого.

З розвитком мови і логічного мислення зароджується інтелектуалізація, мета якої тісніше пов'язати інстинктивні процеси з розумовим змістом і тим самим зробити їх доступними для усвідомлення і схильними до контролю. Цей вид захисту пов'язаний з вищим рівнем засвоєння дійсності, що дає дитині можливість не тільки усувати інформацію шляхом заперечення або витискування, але і вигідно її переоцінювати. Таким чином, «Я» (свідомість) укріпило свою владу над «Воно» (інстинктами, імпульсами, емоціями).

Пізніше, коли дитина самостійно вибудовує соціальні зв'язки і здатна випробовувати стійке незадоволення їх окремими аспектами (наприклад, невдача в суперництві, змаганні), з'являється уникнення і на його фоні компенсація.

Засвоєння дитиною етичних цінностей припускає поява перших ознак розмежування «Я» і «Над-я». Ситуації етичного вибору вимагають не тільки оцінки своїх імпульсів і бажань з позиції інтериоризованих зовнішніх норм, але і підпорядкування перших останнім. Дана необхідність приводить до появи на четвертому, п'ятому роках життя реактивних змін і сублімації.

В результаті Г. Фрейд намічає приблизну хронологію становлення механізмів психологічного захисту [5]: передstadія захисту (до 1 року життя), подолання небезпеки за допомогою проєкції та інтроєкції (від 1 до 2 років), подолання небезпеки за допомогою інтелектуалізації і витискування (від 2 до 3 років), реактивні зміни Я і сублімація (з 3 до 5 років).

Прив'язування генезису захистів до хронології виникнення когнітивних процесів ще яскравіше простежується в структурній теорії Р. Плутчика. Згідно даної концепції в числі перших повинні виникати механізми, пов'язані з перцептивними процесами (заперечення, проєкція, регресія), потім — з процесами пам'яті, а саме, з тим, яка інформації забувається (витискування та його аналоги). Найостаннішими, у міру розвитку процесів мислення і уяви, формуються і найбільш складні і зрілі види захистів, пов'язані з переробкою і переоцінкою інформації (раціоналізація, інтелектуалізація, компенсація, сублімація і т. п.). Порядок виникнення тих або інших механізмів практично повністю співпадає з аналогічними у Г. Фрейда. Значні відмінності існують лише у віковій періодизації, яка у Р. Плутчика виглядає таким чином: 0–1,5–2 р. — заперечення, проєкція; 1,5–2–11 р. — регресія, заміщення, придушення, інтелектуалізація; 11–13 р. — реактивне утворення, компенсація.

Ми бачимо, що Р. Плутчик не береться за таке вікове дроблення, яке спостерігається в періодизації Г. Фрейда, і велика частина захистів без будь-яких додаткових вказівок віднесена до віку між 1,5 і 11 роками, що поглинає декілька найважливіших стадій в розвитку особистості.

Друге, що звертає на себе увагу, це величезна вікова дистанція, яка розділяє психологічний захист за типом реактивних утворень у Г. Фрейда (3–5 років) і у Р. Плутчика (11–13 років). Проаналізувати дійсні причини такої рознесеності в часі одного і того ж механізму у різних дослідників не виявляється можливим, оскільки Р. Плутчик не дає теоретичного обґрунтування своєї періодизації.

Ще одне зауваження хотілося б зробити щодо психологічного захисту за типом компенсації. У хронології Р. Плутчика його утворення віднесене до 11–13 років. Не можна не погодитися з тим, що захисні компенсаторні способи реагування, дійсно, є яскравою характеристикою підліткового періоду розвитку. Причому вони можуть шикуватися як в позитивному напрямі (наприклад, описана вище реакція на загрозу стабільності Я-концепції), так і в негативному. Існують, проте, і інші дослідження, згідно яким компенсація як механізм психологічного захисту зароджується набагато раніше, ще в дошкільному дитинстві. У своєму дослідженні М. К. Бардишевська досліджувала компенсаторні форми поведінки у дітей 3–6 років, що виховуються в умовах дитячого будинку [1]. Нею виявлено три основні способи компенсації втраченого відчуття безпеки: формування прихильності до заміщаючого дорослого, стереотипні взаємодії з предметами і формування емоційних зв'язків з іншими дітьми.

Отже, аналіз різних хронологій генезису захисних механізмів показує єдність дослідників в питанні щодо послідовності і розузгодження в питанні про сензитивні періоди формування цих механізмів.

Дослідження механізмів захисту в процесі переживання людиною невдачі дозволили М. О. Батуріну припустити, що у кожної людини є закріплена з дитинства готовність до певних типів реакції, які використовуються в різних ситуаціях, кожна захисна реакція має свій «поріг», та її «включення» залежить від суб'єктивної інтенсивності «подразника»; кожна захисна реакція має свою суб'єктивну «модальність», тобто відповідає суворо певному типу ситуацій [2]. Використання тієї або іншої реакції залежить і від інтенсивності, і від модальності, але до певної межі інтенсивності, після якої «включається» тільки зафіксована в онтогенезі реакція.

Виходячи з цих поглядів, психологічний захист особистості виглядає як обмежений набір моделей реагування, які склалися в онтогенезі і стали стійкими, на деякий зовнішній стимул (ситуацію), який має стабільні (однотипні) характеристики модальності і інтенсивності.

Залишається неопрацьованим питання про принципові характеристики стимульних ситуацій і чинники, сприяючі формуванню стійких моделей реагування.

Л. Р. Гребенниковим виділені чинники, що впливають на процес утворення психологічного захисту, та умовно розподілені на зовнішні (середовищні) та внутрішні (особистісні) [3]. До внутрішніх чинників ним віднесені: динамічні особливості психіки суб'єкта, досвід рішення універсальної проблеми адаптації, особливості задоволення базових психологічних потреб особистості. До числа зовнішніх чинників на його думку входять: наявність специфічної (ексцезивної) ситуації, дестабілізуюча дія середовища.

Засновувавши своє дослідження на структурній теорії захисних механізмів, Л. Р. Гребенников використовує услід за Р. Плутчиком поняття універсальних проблем адаптації. До них відносяться: проблема ієрархії (адекватності сприйняття свого місця на ієрархічних соціальних сходах), проблема територіальності (відносини до аспектів навколишнього середовища, які належать і не належать індивідові), проблема ідентичності

(самосприйняття і усвідомлення своєї приналежності до тієї або іншої групи), проблема тимчасовості (усвідомлення кінцівки індивідуального буття і своєчасності в реалізації свого призначення).

Кожна з проблем спочатку пов'язана з певними базисними емоціями: проблема ієрархії — з гнівом і страхом, територіальності — з передбаченням і здивуванням, ідентичності — з ухваленням і відкиданням, тимчасовості — із сумом і радістю. Спонтанний вираз цих емоцій в соціумі загрожує ускладненнями у вирішенні універсальних проблем адаптації. Грунтуючись на логіці автора структурної теорії, неважко зрозуміти, що з метою управління специфічними емоціями в процесі адаптації розвиваються специфічні захисні механізми. Тоді правомірне питання про умови, за яких в структурі особи починають домінувати ті або інші механізми захисту: адже вказані проблеми адаптації визнані універсальними, а значить, з ними стикається кожна особистість. Нерівномірність вираженості у різних людей різних механізмів психологічного захисту Р. Плутчик пов'язує з особливостями задоволення в онтогенезі базових психологічних потреб.

Дійсно, кардинальний вплив на становлення особистості чинника своєчасності і адекватності задоволення основних психологічних потреб дитини практично не викликає розбіжностей серед фахівців з розвитку особистості. Узагальнюючи дані різних досліджень, Р. Плутчик виділяє чотири потреби, відповідні чотирьом проблемам адаптації: в безпеці (тимчасовість), в свободі і автономії (ієрархія), в успіху і ефективності (територіальність), у визнанні і самовизначенні (ідентичність). Надмірне використання захисних механізмів і, як наслідок, неефективна адаптація спостерігаються в тому випадку, якщо одна або декілька потреб блокуються і відповідні ним проблеми адаптації залишаються перманентно актуальними.

На думку М. К. Бардишевської, чим сильніше тривога, викликана порушенням базисного відчуття безпеки (у «відмовних» дітей), тим сильніше вона дезорганізуватиме поведінку, тим примітивніше ті захисні механізми, які спонтанно використовує дитина для її пом'якшення [1].

Нею виділено шість категорій дітей, відповідних шести рівням порушення базового відчуття безпеки (у міру зниження порушень від першої до шостої категорії): «уникаючі діти» — найбільш дезадаптовані діти з екстремальним ступенем порушень відчуття безпеки; «діти, що чіпляються» — компенсація емоційній недостатності відбувається за рахунок неадекватного тактильного контакту з дорослим (чіпляння, притиснення, докучання); діти з недиференційованими уподобаннями схильні утворювати одночасно безліч заміщаючих уподобань, які мають поверхневий і погано диференційований характер в порівнянні з нормою; «амбівалентні діти» здібні до формування глибокої заміщаючої прихильності до «свого» дорослого, а отже, достатньо успішно компенсують порушене відчуття безпеки; «соціально-тривожні діти» демонструють вже на своєму рівні загальну благополучну картину компенсації (нормальні відносини з однолітками і високу дослідницьку активність), «гармонійні діти» оптимально використовують компенсаторні форми поведінки: зрілу стабільну прихильність до

«свого» дорослого, розвинені кооперативні і домінантні способи взаємодії з однолітками, багату конструктивну гру.

Як видно з даного дослідження, незадоволеність однієї тільки потреби дитини в безпеці дає цілий арсенал надмірно і неефективно використовуваних захисних механізмів. Звернемо увагу, що чинник задоволеності базових психологічних потреб особистості, хоча і віднесений до внутрішніх, все ж таки не залежить від суб'єкта повною мірою, оскільки основними джерелами задоволення або фрустрації цих потреб в дитинстві стають інші люди, в першу чергу батьки.

Повертаючись до зовнішніх, середовищних чинників формування психологічного захисту, слід зазначити їх нерівнозначність. Так, наявність специфічної ситуації як умови формування і актуалізації захисних механізмів носить разовий (ситуативний) характер і має безпосередній вплив на прояв тієї або іншої форми захисту, виступаючи своєрідним механізмом її запуску. В той же час дестабілізуюча дія середовища гратиме роль захистів в генезисі лише у разі його пролонгованого характеру. Причому вплив його на особливості механізмів захисту буде опосередкований внутрішніми особливостями індивіда (зокрема, розглянутими вище), які розвинуться під впливом цієї дії.

Таким чином, проблема онтогенетичних аспектів психологічного захисту, з одного боку, є для сучасної психології не новою, а з іншого — потребує поглиблення теоретико-методологічних аспектів та нових емпіричних напрацювань.

Список використаних джерел

1. Бардышевская М. К. Компенсаторные формы поведения у детей 3–6 лет, воспитывающихся в условиях детского дома / М. К. Бардышевская. — М.: Наука, 1995. — 291 с.
2. Батурич Н. А. Проблема «защитных механизмов» и переживание неудачи // Тезисы докладов конференции Уральского отделения общества психологов / Научные редакторы: В. С. Мерлин, В. В. Белоус. — Пермь, 1978, с. 72–74.
3. Гребенников Л. Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика: Дисс. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук: 19.00.07. — М., 1994. — 202 с.
4. Plutchik R. A general psychoevolutionary theory of emotions. In Plutchik R., Kellerman H. (Eds.) Emotions: Theory, research and experience: Vol.1. — N. Y.: Academic Press, 1980. — P. 3–33.
5. Freud A. The Ego and the mechanisms of defense // The writing of Anna Freud, Vol. 2. London, 1977.

Л. А. Митрофанова-Керсанова

аспирант,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ОНТОГЕНЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Современные исследования психологического включают разнообразные, иногда противоположные подходы к пониманию и изучению отмеченного феномена. Наиболее существенный вклад в развитие теории и практики отмеченного вопроса создает онтогенетический подход, который позволяет исследовать истоки психологической защиты у разных категорий исследуемых.

Ключевые слова: индивидуальное развитие, защитные механизмы, универсальная проблема адаптации.

L. Mitrofanova-Kersanova

postgraduate

Odessa national university named after I. Mechnikov

ONTOGENETIC ASPECTS OF DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL DEFENCE OF PERSONALITY

Summary

Modern researches of psychological defence plug various, sometimes opposite approaches in understanding and study marked the phenomenon. The most substantial contribution to development of theory and practices of the noted question creates ontogenetic approach which allows to probe the sources of psychological defence at the different categories of probed.

Key words: individual development, nocifensors, universal problem of adaptation.